

ČESKÁ VĚTA NA ROZHŘANÍ MEZI GRAMATIKOU A PRAGMATIKOU

MILADA HIRSCHOVÁ

KAROLINUM

Česká věta na rozhraní mezi gramatikou a pragmatikou

Milada Hirschová

Recenzenti:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

prof. dr. hab. Mieczysław Balowski

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2017

© Milada Hirschová, 2017

ISBN 978-80-246-3707-5

ISBN 978-80-246-3719-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod ----- 7

1. Pragmatické aspekty v přístupech k popisu (nejen) věty v české tradici ----- 13

2. Věta, výpověď a jevy související ----- 31

3. Věta / výpověď jako komunikát ----- 71

4. Pragmatická matice a logoforicita ----- 97

Pragmatická matice ----- 98

Logoforicita ----- 100

Pragmatická matice ještě jednou ----- 109

5. Závěr ----- 127

6. Summary ----- 133

Literatura ----- 149

Věcný rejstřík ----- 157

ÚVOD

Etablování pragmalingvistiky / lingvistické pragmatiky (odlišné i ve svých kořenech od filozofického pragmatismu) ve druhé polovině 20. století se zpravidla klade do souvislosti se studii sémiotika Ch. Morrisa (1938) a prací R. Carnapa (1942), zpětně pak se odkazuje k návaznosti na Ch. S. Peirce (a jeho *semeiotiku*). Levinson (1983, ix-xi) uvádí, že rozsah lingvistických konceptů zahrnovaných do pragmalingvistiky se mnohdy liší a důvod vidí v rozdílu mezi angloamerickou a kontinentální (úžeji evropskou) tradicí: zatímco angloamerický přístup staví na filozofických pohledech na jazyk, evropský pohled zahrnuje navíc témata zkoumaná dnes častěji v rámci sociolingvistiky. Od zkoumání *vztahů znaků k jejich uživatelům / interpretům* však pragmaticky orientovaný výzkum jazyka ušel dlouhou cestu. Už dávno se nechápe jako rozšíření sémiotiky a jeho původní okruh témat, totiž zkoumání reference, deixe a presupozic, byl rozšířen, právě s ohledem na uživatele jazyka a kontexty, v nichž užívání jazyka (řečové jednání) probíhá, o množství námětů týkajících se komunikační interakce obecně, resp. o specifika jazykové komunikace v různých společenstvích a kulturách. Vznik sociolingvistiky a psycholingvistiky pragmalingvistické pole poněkud zúžil, styčné plochy však zůstaly (viz současné teorie ne/zdvořilosti nebo, zejména, analýza diskursu). Naopak např. kritická analýza diskursu, která má s pragmalingvistikou společné kořeny, se k ní ve své dnešní podobě váže jen velmi povšechně – cíle, které si klade, a zaměření výsledků patří ke zkoumání jazyka jen zprostředkovaně a její poznatky se týkají spíše uživatelů a sociokulturních faktorů a mechanismů, kterými jsou při užívání jazyka ovlivňováni a ovládáni. Zatímco rozhraní sémantiky a pragmatiky je propracováno důkladně, resp. takovým způsobem, že většina témat, která lze z morrisovského hlediska považovat za pragmatická, byla již do hloubky analyzována v sémantice (srov. Lyons 1977), a to právě i ve vztahu k pragmatickým konsekvencím, rozhraní pragmatiky a gramatiky, i když mu byly věnovány početné studie, představuje pole s hranicemi velmi neurčitými. Důvod lze vidět v tom, že univerzální koncepty svou povahou pragmatické jsou v jazyce gramatikalizovány, v různých jazycích však různým způsobem a v různém rozsahu, srov. např. repertoár slovesných časů nebo deiktických výrazů. Hranice mezi gramatikou a pragmatikou bývá umísťována tam, kde lze najít rozdíl mezi definováním a interpretací jazykových jevů závislou na pravidlech (na kódování) a interpretací vy-

cházející z inferencí, tj. založenou na implikaturách (Huang 1994/2007, Huang 2000, Ariel (ová) 2008, 2010). Ariel (ová) považuje jazykové entity jakéhokoli „rozměru“ (size, 2008, s. 24), tj. od morfémů až po věty, za principiálně gramatické předtím, než jsou dotčeny, ovlivněny inferenční adaptací. To se však podle jejího názoru při užití děje téměř vždy, takže kódování a inference se permanentně doplňují, resp. jejich interakce je nevyhnutelná. Huang naproti tomu zdůrazňuje, že dostatečně interpretovat (především desambiguovat) gramatické konstrukce některých jazyků (v jeho práci zejména čínštiny) bez pragmatických vstupů, konkrétně neo-griceovského aparátu konvenčních implikatur, je nemožné, a proto pragmatické vstupy mohou do značné míry gramatiku suplovat v oblastech, kde je výsledek gramatického kódování inherentně dvoj- nebo víceznačný. Viděno zkušeností českých gramatických popisů, mnohé inference se stávají automatizovanými a v gramatických popisech se s nimi počítá. Týká se to např. začleňování různých „významů“ základních spojek do syntaxe, resp., v dřívějších studiích, pragmatické interpretace různých syntaktických konstrukcí. (Možnosti a podmínky užití různých typů vět, tedy vlastně jejich pragmatické re/interpretace, se intenzivně zkoumaly nejen v jazykovědné bohemistice, srov. německý termín *Pragmantax*, pragmatická syntax, viz Burkhardt – Körner 1986.) V českých gramatických pracích se v určitém období (zejm. v 70. a 80. letech 20. stol.) snaha začlenit pragmatické aspekty jazyka do gramatických analýz a popisů jako jejich regulérní složku postulovala jako rozšíření domény gramatiky o tzv. teorii / gramatiku textu. Zkoumání textu / komunikátu má v současnosti mnohé podoby v závislosti na tom, směřuje-li spíše k analýze diskursových útvarů jako další vývoj stylistiky (srov. např. Hoffmannová a kol. 2016), nebo ke zkoumání mluvené komunikace v sociálních a kulturních souvislostech, viz Čmejrková – Hoffmannová 2011, za další úroveň / rovinu gramatiky se však zpravidla nepovažuje. V českém prostředí se rozšiřování domény gramatiky týká zejm. *Mluvnice češtiny 3* – spojil se zde vývoj teorie na domácí scéně od 60. let s vývojem evropské lingvistiky. I když fenomén textu / diskursu a jeho zkoumání nemůžeme obejít, specificky se těmito otázkami zabývat nehodláme; chceme se primárně přidržovat množiny entit označitelných jako *věta – výpověď*, fungování těchto entit v komunikaci a poznatkům, které z něj plynou pro rozhraní gramatika (syntax) – pragmatika (rozhraní G/P). V nejobecnějším smyslu tedy začleňujeme do svých úvah také termín *komunikát* (message), nemíníme však svůj záběr rozšiřovat na jednotky s vysokým stupněm komplexnosti (texty). Pokud jde o *větu*, adekvátní se nám jeví Fillmorovo (1968, s. 23–24) vymezení, že v jejím základu se vyskytuje entita zvaná *propozice*, časově neaktualizovaný soubor vztahů obsahující sloveso a jmenné výrazy; na propozici operuje komplex *modálních složek* zahrnujících negaci, způsob a čas. (Na vlastním slovese pak ještě vid.) Pokud jde specificky o češtinu, přidržujeme se, jak plyne zejm. z kapitoly 2., obecného pojetí věty v tom smyslu, že jde o gramaticky stabilní (na základě pravidel reprodukovatelný) útvar obsahující v pozici predikátu *verbum finitum*, resp. konstrukci [spona v určitém tvaru + N]. Pro naši studii pak nejsou zásadní rozdíly mezi větou a souvětím nebo další diferenciací tzv. vět hlavních a vedlejších.

Při sledování možností analýzy a popisu české věty na rozhraní mezi syntaxí a pragmatikou se ukazuje nutnost rozlišovat několik skupin jevů:

a/ Gramatikalizované jevy pragmatické svou podstatou, které představují rozhraní gramatiky a pragmatiky tradičně, tj. deiktické kategorie osoby, čísla, času; dále kategorie modu slovesného, rovněž tzv. primární diateze. I když se jim právě z důvodu jejich gramatikalizovanosti nelze při úvahách, jakých jsme se podjali, vyhnout, nebudeme se jim věnovat specificky, ostatně jsme to již udělali jinde (Hirschová 2013a).

b/ Jevy vznikající v důsledku uplatnění vět / výpovědí v komunikaci, tedy pod vlivem faktorů povýtce pragmatických. Zde lze zkoumat jevy, které jsou na standardní formu syntaktických jednotek navázány, mohou však být interpretovány různě – rozsah a varianty elipsy, tzv. neartikulované konstituenty, pragmatická povaha reprodukované řeči.

c/ Jevy v rámci zvolené teorie standardizovatelné, i když ne defaultně na úrovni gramatiky, spíše z hlediska univerzálních principů ovládajících komunikaci – možnosti typizace komunikačních záměrů mluvčího / produktora a možnosti realizace takových záměrů, ne/kooperativnost, všudypřítomnost do- a reinterpretování smyslu komunikované jednotky, ať už se tyto jevy podmiňují úspěšnou komunikaci a regulující finální interpretaci komunikátů nazývají jakkoli. I těmto jevům jsme se již poměrně rozsáhle věnovali, zde se pokusíme podívat se na ně z hlediska rozhraní se syntaxí.

d/ Další skupinu představují jevy vznikající jako důsledek spontánnosti (tzv. nedostatek výpovědní perspektivy) – anakoluty, atrakce a kontaminace, zeugmata, dodatečné přičleňování částí věty, nemotivované opakování, opravy, výplňková slova aj. Nevyskytují se zpravidla izolovaně, ale kumulují se v jedné promluvě, resp. hranice mezi např. neobvyklým pořádkem slov, dodatečným přičleňováním, opakováním a opravou nejsou vždy zřetelné. Časté je rovněž kladení výpovědi za sebou bez explicitního vyjádření jejich syntaktického vztahu a užívání nevyhraněných navazovacích výrazů *no a*, *no a pak*, *no a jak*. Tyto jevy zachycují jednak standardní tradiční syntaxe (obvykle jako tzv. nepravidelnosti větné stavby), jednak byly a jsou předmětem popisu v publikacích věnovaných tzv. mluvené syntaxi.

e/ Víceméně samostatnou oblast představují jevy navázané na komunikační situace chápané komplexně včetně tzv. sdílené zásoby znalostí / zkušeností, uplatňování sociálních rolí a aktuální hierarchické konstelace komunikujících, vliv rituálnosti komunikačních výměn ve stabilizovaných situacích, fungování sociálních konvencí v komunikaci apod. Výsledky působení takových faktorů se zabývají jednak práce zkoumající opakující se rysy různých nejazykově vymezených případů komunikační interakce (komunikace administrativní, edukační, reklamní, mediální aj.), sociálně a kulturologicky zaměřené širší pragmalingvistické zkoumání ne/zdvořilosti, interkulturní komunikace apod.

Pozornost budeme věnovat zejména jevům skupiny b/ a c/, i když jevům d/ a e/ se zcela vyhnout nemůžeme. Půjde nám o zkoumání, zda pragmalingvistický přístup může o větě / výpovědi říci něco, co nezjišťuje nebo nemůže zjistit syntax.

Hodláme se tedy nejprve obecně věnovat uplatňování pragmatických aspektů v novejších popisech české syntaxe a konsekvencím, které toto začleňování mělo. Ve druhé části se vrátíme ke kořenům rozlišování pojmů a termínů *věta* a *výpověď*, k vývoji jejich zavádění a k výsledkům, které toto rozlišení v syntaktických popisech má. Třetí část se věnuje větě / výpovědi jakožto prostředku řečového jednání, tedy jejím komunikačním (nejen ilokučním) funkcím a možností postihnout předpoklady interpretace výpovědi nástroji formálními, tj. zejména ohledem na vyjadřovací prostředky komunikačních funkcí. Čtvrtá část se zabývá komplexem jevů, který pracovním označujeme jako pragmatickou matici; jde o soubor rysů a předpokladů, které se nám v současnosti jeví jako souhrn vazeb věty / výpovědi k jejímu jedinečnému užití v komunikaci, tedy jako vlastní a v podstatě jediné skutečné rozhraní syntaxe a pragmatiky.

U potenciálního čtenáře předpokládáme jistou předběžnou orientaci v pragmalingvistické problematice, proto výklady o některých tématech, např. o řečovém jednání, o konverzačních maximách a implikaturách nebo o základním principu teorie relevance neopakujeme, pouze odkazujeme na původní zdroje nebo na texty, kde jsme se jimi podrobně zabývali dříve.

TERMINOLOGICKÁ POZNÁMKA

V této studii se objevují dvě podoby adjektiva souvisejícího s podstatným jménem *kommunikace*, a to *kommunikativní* a *kommunikační*. V pracích ze 70. a 80. let 20. stol. se podoba *kommunikativní* užívala jako relační adjektivum (*kommunikativní funkce*, *kommunikativní situace*, *kommunikativní akt*). Od 90. let se objevuje sémantická diferenciaci: v pozici relačního adjektiva tvořícího součást lingvistických termínů se ustálila podoba *kommunikační* (*kommunikační funkce*, *kommunikační situace*). Změnu nejsme schopni přesně časově lokalizovat, ve vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost z r. 1994 tento rozdíl zachycen není, uvádějí se bez významového odlišení podoby obě. Jako relační toto adjektivum funguje i u technických označení *kommunikační síť* nebo *kommunikační zařízení*, se sémantickým posunem „sloužící ke komunikaci, umožňující komunikaci“, nebo u označení *kommunikační metoda* (výuky cizího jazyka) – „metoda užívající komunikaci“. Podoba *kommunikativní* nabyla platnosti kvalitativního adjektiva užívaného nejčastěji při popisu procesu n. způsobu komunikování – *někdo je / není komunikativní* = „kdo je / není ochoten nebo schopen vsřícně, úspěšně, dobře komunikovat“. V tomto významu lze adjektivum i stupňovat, např. *myslel jsem, že bude mnohem komunikativnější*, i když superlativ v CNK doložen není. K adjektivu *kommunikativní* vzniklo i abstraktum *kommunikativnost*. Podoba *kommunikativní* se v našem textu tedy objevuje, pokud odkazujeme např. na názvy statí n. kapitol ve starších odborných textech nebo o těchto textech referujeme; ve vztahu ke komunikaci a komunikátům z dnešního pohledu užíváme adjektivum *kommunikační*.

POUŽITÉ ZKRATKY

Protože se v textu často odkazuje na některé knižní publikace, volíme pro jejich označení zkratky:

MČ 3 – Mluvnice češtiny 3 (1987)

SSČ 1972 – J. Bauer – M. Grepl: Skladba spisovné češtiny

SSČ 1986 – M. Grepl – P. Karlík: Skladba spisovné češtiny

SČ – M. Grepl – P. Karlík: Skladba češtiny (1998)

MSČ 2 – J. Panevová a kol.: Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu (2014)

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny (2002)

NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny (2016)

OSS – Otázky slovanské syntaxe

Další zkratky, které se v textu vyskytují, buď běžným způsobem zkracují obvyklé gramatické termíny, nebo jsou při prvním použití vysvětleny.

1. PRAGMATICKÉ ASPEKTY V PŘÍSTUPECH K POPISU (NEJEN) VĚTY V ČESKÉ TRADICI

1.1

Není naším záměrem podat zde detailní přehled českých syntaktických prací počínaje Zikmundem (1863) až do současnosti (např. MSC 2) a komentovat různá vymezení syntaktických jednotek, která jsou v nich předkládána. Analyzující shrnutí české gramatologie a gramatografie bylo ostatně v pregnantní podobě podáno jinde (Pleskalová – Krčmová – Večerka – Karlík 2007, zejm. s. 62–120; Karlík – Panevová 2012). Protože však reflexe rozhraní mezi gramatikou / syntaxí a pragmatikou (pojmové i terminologické rozlišení je dáno dnešní optikou) byla důležitým tématem české lingvistiky zhruba od poloviny 20. století a protože výsledek diskusí, jež se tomuto tématu věnovaly, se odrazil ve významných lingvistických dílech, je třeba se tomuto tématu věnovat. Nutno ovšem podotknout, že označení (*lingvistická*) *pragmatika* se v souvislostech, jimiž se hodláme zabývat, objevuje spíše výjimečně a až v 70. letech. Hlavní důvod lze vidět ve faktorech vývoje lingvistiky jakožto disciplíny, v jejímž rámci se pragmalingvistika konstituuje jako obor až zhruba v pozdních 60. letech 20. století (srov. např. Gazdar 1979, s. 1–5; Mey 2009, s. v–vii), jednak v situaci společenských věd v Československu po druhé světové válce, kdy požadavky indoktrinace a ideologické konformity i v rámci lingvistiky byly dlouho takové, že užití termínu *pragmatika* v jazykovědné publikaci vzhledem k filozofickým (ideologickým) konotacím (jakkoli zde nebyly místné) bylo problematické a muselo být zasazeno do oficiálně nepříznačového rámce.

1.1.1

Např. ve stati *Problémy konstrukce gramatiky jazyka ze sémantické báze* (1974) píše J. Kořenský, že k sémantické bázi se připojuje „komponent výpovědně textový“, dále o tom, že sémantická báze má časoprostorovou dimenzi, avšak výraz „pragmatika“ se v textu nikde neobjeví. V Kořenského knize s názvem *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* (1984) se už pracuje s pojmy *pragmatický komponent* a *pragmatická dimenze*, přesto na s. 9–11 byl (pravděpodobně musel být) podán rozklad o jazyce ve smyslu spisů Marxe, Engelse, Lenina a J. Petra (dobového ideologa československé lingvistiky). (O Kořenského přístupu k pragmatickému komponentu viz dále 1.3.6.3.)

1.2

Ohled na pragmatickou dimenzi jazykových jevů (z dnešního hlediska a pojmenováno způsobem v dnešní době obvyklým) byl ovšem ve druhé polovině 20. století kontinuálně přítomen díky funkčně-strukturální tradici Pražské školy; přestože i tato tradice byla počátkem 50. let z ideologických důvodů zavrhována, byl to její vliv, který se pro uchopení rozdílu mezi jazykem a jeho užitím ukázal v českém kontextu jako rozhodující. Není samozřejmě možné klást rovnítko mezi pražský funkcionalismus a lingvistickou pragmatiku. Lze však identifikovat dva vzájemně nerozporné momenty: navazování na Pražskou školu a (pozdější) explicitní zavádění pragmatiky do popisu / modelování jazyka. (Jinou věcí je, že v souladu s dobovým chápáním lingvistické pragmatiky jako odkladiště pro jevy, které nebyly ani striktně gramatické, ani sémantické, resp. jakkoli souvisely s užíváním jazyka, se k pragmalingvistice hlásily i studie zaměřené psycholingvisticky nebo sociolingvisticky, srov. Kořenský – Hoffmannová 1984.) V této kapitole se pokusíme podat stručný přehled vývoje zohledňování a sledování pragmatických fenoménů v syntaxi, přičemž v raných pracích, ve kterých se zřetel k pragmatice objevuje, se tento aspekt explicitně nepojmenovává. Pořadí, v němž budou pojednávány práce uváděny, je primárně chronologické, i když v některých případech nebylo možné časový postup důsledně dodržet. Uvědomujeme si, že náš přehled si nemůže klást nároky na úplnost. Až na výjimky nemáme v úmyslu sledovat vzájemné reagování, návaznosti, popř. rozdíly, jakkoli některé vztahy jsou evidentní, protože autoři byli členy stejné neformální skupiny, která se podílela na dlouholetých přípravách *Mluvnice češtiny* (1986–87); z té nás zajímá především její třetí svazek věnovaný syntaxi. (Diskusi o některých klíčových pojmech zde probíráme v části 2.) Je nutno zdůraznit, že v celém následujícím textu nám nejde o žádný druh „hodnocení“ či škatulkování, pouze se snažíme mapovat, jaká porce pozornosti byla pragmatickým jevům věnována a jak se odrazila v celkovém vyznění díla. Rovněž nemáme v úmyslu obnovovat jakékoli diskuse podobné těm, které proběhly v 70. letech 20. století.

1.3

Pragmatické jevy v českých pracích o syntaxi ve druhé polovině 20. století a později.

1.3.1

Ohled na užívání syntaktických útvarů byl, pokud je nám známo, ve starších syntaktických pojednáních přítomen vždy, mj. proto, že od Gebauera (1890), resp. Gebauera – Ertla (1914) měly tyto publikace vesměs zaměření učebnicové, tj. očekávalo se od nich, že se nějakým způsobem vyjádří k tomu, za jakých okolností a ve kterých kontextech se probírané syntaktické jevy vyskytují. Přejdeme-li rovnou k období, které sledujeme,